

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЗАСАД ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЙОГО ІНСТИТУТІВ В УКРАЇНІ

БЕРЧЕНКО Григорій Валерійович - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ТКАЧЕНКО Євгеній Володимирович - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

УДК 342.7

DOI 10.32782/LAW.UA.2022.1.34

У статті з'ясовані механізми конституціоналізації засад громадянського суспільства та його інститутів в Україні, причини відсутності спеціального розділу, присвяченого громадянському суспільству, в Конституції. Зроблено висновок, що незважаючи на те, що в Конституції України поняття «громадянське суспільство» не згадується, це не означає, що Основний Закон не врегульовує відносини між громадянським суспільством та державою. Конституційні засади громадянського суспільства можна поділити на загальні і спеціальні. До загальних засад громадянського суспільства варто віднести конституційні норми, присвячені засадам конституційного ладу. До спеціальних конституційних засад громадянського суспільства можна віднести конституційні норми, присвячені діяльності інститутів громадянського суспільства і межах державного втручання в їх справи. При оновленні конституційного тексту недоцільно пропонувати включити до нього окремих розділ або спеціальну згадку про громадянське суспільство. Проблема нерозвиненості громадянського суспільства в Україні найменшою мірою є пов'язаною з відсутністю відповідного розділу в Конституції України. Водночас варто визнати, що сьогодні в Конституції України існують системні недоліки, які є однією з причин нинішнього недосконалого стану громадянського суспільства в Україні. Для їх усунення при оновленні Основного Закону має бути більш послідовно реалізована концепція «войовничої демократії».

Ключові слова: неурядові організації, інститут громадянського суспільства, громадянське

суспільство, конституційні засади, конституція, конституційні цінності, демократія, право на свободу об'єднання, войовнича демократія.

Постановка проблеми

Більшість вчених вважає, що громадянське суспільство існує й сьогодні, щоправда дещо у трансформованому вигляді порівняно з громадянським суспільством, що існувало у XVII—XIX ст. Тому вплив концепції громадянського суспільства не обмежується країнами, що здійснюють перехід до ринку й до демократії. Вивчення громадянського суспільства на конституційно-правовому рівні нероздільно пов'язано з питанням про державу та її регулятивним впливом, взаємовідносинами держави і громадянського суспільства.

На нашу думку, дослідження концепції громадянського суспільства має здійснюватися не тільки у теоретико-правовому, філософському, політологічному чи соціологічному, а й у конституційно-правовому напрямку. Таким чином, поняття громадянського суспільства з ідеологічного гасла має перетворитися на конституційно-правову категорію, що має свій зміст та структуру.

Окремі аспекти конституціоналізації засад громадянського суспільства та його інститутів в Україні розглядали К.А. Бабенко, Ю.Г. Барабаш, С.І. Ішук, Я.О. Кагляк, В.Б. Ковальчук, П.М. Любченко, А.Р. Крусян, П.М. Рабінович, В.В. Речицький,

О.В. Скрипнюк, С.М. Тимченко, Ю.М. Тодика, В.Л. Федоренко та інші.

Метою статті є з'ясування механізмів конституціоналізації засад громадянського суспільства та його інститутів в Україні, причини відсутності спеціального розділу, присвяченого громадянському суспільству в Конституції.

Виклад основного матеріалу дослідження

Ще 19 червня 1991 року Верховною Радою України було схвалено Концепцію нової Конституції України. У цій Концепції пропонувалося включити до нової Конституції України окремий розділ «Громадянське суспільство і держава», закріпити на конституційному рівні поняття громадянського суспільства, визначити його пріоритет у взаємодії з державою. У третьому розділі Концепції «Громадянське суспільство і держава» зазначалося, що «Конституція Республіки має закріпити основи формування, розвитку і захисту громадянського суспільства, визначити засади його взаємозв'язків з державою. Вона, зокрема, повинна проголосити пріоритет громадянського суспільства над державою, яка забезпечує умови нормального його функціонування».

Протягом 1992-1993 років окремий розділ та статті, які визначали, що держава підпорядковується служінню громадянському суспільству і спрямовує свою діяльність на їх забезпечення, були включені до конституційних проектів. Як зазначає С.М. Тимченко, в проекті Конституції поняття «громадянське суспільство» розумілося досить широко, про що свідчить наповнення розділу сорока статтями, що складало більше 15% загального масиву конституційних статей [15, С. 46].

У зв'язку з цим закономірним є питання, яке ставить О.В. Скрипнюк: у чому ж саме полягала роль даного розділу і які причин спонукали розробників конституційних проектів включити цей розділ до структури конституції? [13, С. 74].

Як вказував один з розробників Конституції проф. А.П. Юзьков, «головне правни-

че навантаження інституту громадянського суспільства — це асоціація вільних і рівноправних людей, яка забезпечує узгодженість їх різноманітних інтересів на засадах самоорганізації і державно-правового регулювання. Держава існує в такому суспільстві остільки, оскільки саме суспільство визнає необхідність певної (а саме демократичної і правової) держави. І, зрозуміло, що за таких умов вона підпорядковується громадянському суспільству, спрямовує свою діяльність на створення рівних можливостей для всіх як основи соціальної справедливості» [6, С. 18].

На думку С.М. Тимченка, закріплення розділу про громадянське суспільство було продовженням конституційної традиції — Конституція УРСР 1937 р. містила розділ про суспільний устрій, а Конституція 1978 р. — про основи суспільного ладу [15, С.44].

У схваленому Конституційною комісією проекті від 15 листопада 1995 року розділ «Громадянське суспільство і держава» був відсутній. Немає відповідного розділу та будь-якої згадки про громадянське суспільство і в Конституції України, ухваленій 28 червня 1996 року.

П.М. Рабінович вважає, що термін «громадянське суспільство» не вживається у прийнятій Конституції саме через свою неоднозначність [11, С. 22]. М.І. Козюбра, оцінюючи ситуацію, говорить, що «рекомендацією секції «Держава та громадянське суспільство» Конституційної комісії з проекту вилучено розділ «Громадянське суспільство і держава». Переважна більшість його положень перенесена до розділу I «Загальні положення» та розділу II «Права і свободи людини та громадянина». Це дозволило уникнути неминучих при збереженні зазначеного розділу дублювань та зробити текст проекту більш лаконічним і компактним [7. С. 4].

П.Б. Євграфов вважає обґрунтованим підхід, згідно з яким в Конституції України, на відміну від її проектів, не застосовується поняття «громадянське суспільство». На його думку, чинний Основний Закон України досить повно закріплює головні засади організації та функціонування суспільства, яке за рівнем розвитку мало б називатися

громадянським. Йдеться, насамперед, про економічну та політичну системи, соціальну структуру, культуру, гуманітарні та політико-правові цінності й пріоритети тощо [4, С. 41]. Досить обґрунтовані юридичні підстави для вилучення відповідного розділу з тексту Конституції бачить і О.В. Скрипнюк [13, С. 77].

Ю.М.Тодика називав цілий ряд причин, через які до тексту Конституції в редакції від 28 червня 1996 р. розділ, присвячений громадянському суспільству, включено не було. Проте, на його думку, головні положення відповідного розділу були втілені в різних розділах Основного Закону України 1996 р., насамперед, в розділі «Загальні засади» [17, С. 11-12].

Як зазначає О.В. Скрипнюк, чимало норм та положень, що стосувалися громадянського суспільства дістало закріплення в остаточному варіанті Конституції України. Більшість з положень, які врегульовували діяльність політичних партій та громадських організацій, увійшла в ст. 36 та 37 Конституції України. [14, С. 24]. Ю.М. Тодика називав ряд напрямків, через які Конституція України впливає на процес становлення громадянського суспільства [17, С. 4].

Проте, як справедливо зазначає Г.І. Зеленько, варто усвідомлювати, що конституюванням прав і свобод громадян і асоціацій (політичних партій, груп інтересів, недержавних громадських організацій) держава створила тільки формальне поле для надання громадянській активності певних форм [5, С. 137].

Отже, незважаючи на те, що в чинній Конституції спеціальний розділ про громадянське суспільство було виключено, практично всі норми і принципи, які в ньому містилися, тією чи іншою мірою увійшли в Конституцію України 1996 р. і продовжують діяти сьогодні [1, С. 7]. К.А. Бабенко виокремлює три групи конституційних норм, що стосуються громадянського суспільства [1, С. 9-11], а П.М. Любченко виділяє чотири групи принципів громадянського суспільства, що впливають з Конституції України, або прямо передбачені нею [8, С. 33-35].

На нашу думку, конституційні засади громадянського суспільства можна поділити на загальні і спеціальні. До загальних засад громадянського суспільства варто віднести конституційні норми, присвячені засадам конституційного ладу (принцип правової, демократичної, соціальної держави (ст. 1), політичної, економічної, ідеологічної багатоманітності (плюралізму), свобода політичної діяльності, заборона цензури (ст. 15), спеціальнодозвільний принцип діяльності органів державної влади і органів місцевого самоврядування (ч. 2 ст. 19 Конституції України).

До спеціальних конституційних засад громадянського суспільства можна віднести конституційні норми, присвячені діяльності інститутів громадянського суспільства і межах державного втручання в його справи. Це конституційні норми, присвячені праву громадян на об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36, 37 Конституції України).

На думку С.М. Тимченка, норми чинної Конституції створюють належну базу для розвитку громадянського суспільства [15, С. 51]. Так само Ю.М.Тодика вважав, що для усталеного розвитку громадянського суспільства створено належні конституційно-правові засади. Хоча в Конституції є деякі недосконалі положення, вона є ґрунтовною основою становлення дієздатного громадянського суспільства і правової державності [16, С. 35].

Проте ідея виокремлення особливо розділу, присвяченого громадянському суспільству або хоча б конституційне закріплення відповідного терміну є й досі присутньою в науковій літературі. Так, на думку, В.А. Моргуна, у Конституцію бажано ввести спеціальний розділ, в якому висвітлити теоретичні засади громадянського суспільства та напрямки його розбудови [9, С. 322].

Слід зазначити, що спеціальний розділ, присвячений громадянському суспільству присутній в проекті Конституції, розробленому В.В. Речицьким. Присутність даного розділу в проекті Конституції В.В. Речицький пояснює тим, що Україна — посттоталітарна республіка. Тому розділ про грома-

дянське суспільство в проекті Конституції — це не данина моді, а висновок з історичного досвіду країни. Щоб не захворіти на диктатуру повторно, суспільство має створити відповідні профілактичні механізми [12, С. 49].

Періодично лунають пропозиції і про включення в конституційний текст терміну «громадянське суспільство». Так, в проекті Закону України «Про внесення змін до Конституції України», внесеного до Верховної Ради Президентом України В.А. Ющенком від 31.03.2009 № 4290 [10], пропонувалося включити ст. 17, в якій закріпити наступну норму: «Держава сприяє утвердженню та розвитку громадянського суспільства.»

Як зазначалось в пояснювальній записці до цього проекту, «ураховуючи необхідність подальшого становлення і розвитку інститутів громадянського суспільства, у новій редакції Конституції України передбачається інституювати його взаємозв'язки з державою, зазначивши у відповідній статті, зокрема, що держава сприяє утвердженню та розвитку громадянського суспільства».

Сьогодні існують різні погляди щодо питання, чи є необхідним в тексті конституції окремо виділяти розділи, глави, спеціально присвячені громадянському суспільству в аспекті його співвідношення з державою. Водночас у переважній більшості конституцій зарубіжних країн такі розділи відсутні. Замість цього в них, як правило, є норми, що закріплюють найбільш важливі інститути громадянського суспільства.

Чи варто при оновленні конституційного тексту пропонувати включити до нього окремих розділ або спеціальну згадку про громадянське суспільство? Для цього слід відповісти спочатку на питання: чи пов'язана нерозвиненість громадянського суспільства в Україні з відсутністю такої спеціальної згадки або розділу в Конституції? На наш погляд, ні. І ось чому.

Як писав Ю.М.Тодика, становлення громадянського суспільства значною мірою залежить від якості конституційного законодавства і передусім конституції, яка повинна закладати демократичні засади

функціонування держави і суспільства [16, С. 38].

З іншого боку, як вказує Г.І. Зеленько, зосередження всіх політичних, економічних, соціальних та культурних сподівань в одному документі призводить до девальвації норм і перетворення конституції в політичний маніфест [5, С. 133]. Дуже не хотілося щоби Україна пішла подібним шляхом.

Саме тому ми не переоцінюємо проблему включення до Конституції спеціального розділу або згадки про громадянське суспільство. Проблема нерозвиненості громадянського суспільства в Україні є найменшою мірою з відсутністю відповідного розділу в Конституції України. Більше того, формальне включення такого розділу і насичення його загальними гаслами може лише нашкодити розвитку громадянського суспільства, дискредитувати його ідею.

Варто визнати, що сьогодні в Конституції України існують системні недоліки, які є однією з причин нинішнього недосконалого стану громадянського суспільства в Україні. Для їх усунення при оновленні Основного Закону має бути більш послідовно реалізована концепція «войовничої демократії» [2].

Навряд чи причини нинішнього становища громадянського суспільства слід шукати виключно в конституційному тексті. Так, на думку Ю.Г. Барабаша, переважну більшість відповідей містять глибокі основи правосвідомості українців [3, С. 10]. Водночас недооцінювати значення конституювання прав та свобод громадян і меж державного втручання також не слід, оскільки воно має незаперечне значення для формування громадянського суспільства [5, С. 134].

Висновки

Незважаючи на те, що в Конституції України поняття «громадянське суспільство» не згадується, це не означає, що Основний Закон не врегульовує відносини між громадянським суспільством та державою. Конституційні засади громадянського суспільства можна поділити на загальні і спеціальні. До загальних засад громадянського суспільства варто віднести конституційні

норми, присвячені засадам конституційного ладу. До спеціальних конституційних засад громадянського суспільства можна віднести конституційні норми, присвячені діяльності інститутів громадянського суспільства і межах державного втручання в їх справи. При оновленні конституційного тексту недоцільно пропонувати включити до нього окремих розділ або спеціальну згадку про громадянське суспільство. Проблема нерозвиненості громадянського суспільства в Україні найменшою мірою є пов'язаною з відсутністю відповідного розділу в Конституції України. Водночас варто визнати, що сьогодні в Конституції України існують системні недоліки, які є однією з причин нинішнього недосконалого стану громадянського суспільства в Україні. Для їх усунення при оновленні Основного Закону має бути більш послідовно реалізована концепція «войовничої демократії».

Література

1. Бабенко К.А. Становлення громадянського суспільства в Україні: конституційний вимір. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 12. – С. 5-14.
2. Varabash Y, Berchenko H. Freedom of Speech under Militant Democracy: The History of Struggle against Separatism and Communism in Ukraine. *Baltic Journal of European Studies*. 2019. P. 3-24.
3. Барабаш Ю.Г. Двадцять років незалежного поступу: втома від демократії чи утвердження нового конституційного проекту? *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 1. С. 5-13.
4. Євграфов П. Вплив Конституційного Суду України на формування громадянського суспільства і правової держави *Вісник Конституційного Суду України*. 2001. № 5. С. 36-41.
5. Зеленько Г.І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та Україна. К: Знання України, 2007. 336 с.
6. Конституція незалежної України: у 3 кн. / Під заг. ред. С.Головатого. Кн.1 : Документи, коментарі, статті. Київ : Право, 1995. 398 с.
7. Конституція незалежної України: У 3 кн. / уклад. С.П. Головатий, Л.П.Юзьков. К. : Право, 1995. Кн. 2. ч. 1 : Документи, статті. Київ: Право, 1997 278 с.
8. Любченко П.М. Конституційні засади становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні. *Правове регулювання економіки: Зб. наук. пр. / відп. ред. В.Ф. Опришко*. К. : КНЕУ, 2006. Вип. 6. С. 31-43.
9. Моргун В.А. Суспільно-політичні проблеми розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні: історичний аспект. Донецьк: Донецький нац. ун-т, 2003. 431 с.
10. Проект Закону «Про внесення змін до Конституції України» № 4290 від 31.03.2009 URL: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=34882
11. Рабінович П. Громадянське суспільство і правова держава (загальнотеоретичні міркування). *Українське право*. 1996. Число 3. С. 22-34.
12. Речицький В.В. Проект Конституції України – 2009. Перспектива прав людини. Харків: Права людини, 2009. 144 с.
13. Скрипнюк О.В. Конституція України та її функції: проблеми теорії та практики реалізації : до десятої річниці прийняття Конституції України. Київ : Академія правових наук України, 2005. 168 с.
14. Скрипнюк О.В. Шляхи розвитку громадянського суспільства в Україні на зламі тисячоліть: конституційно-правова ретроспектива *Приватне право і підприємництво: Зб. нак. пр. : Голов. ред. О.Д. Крупчан. К. : НДІ приватного права і підприємництва АПН України*. 2009. Вип. 8. С. 19-25.
15. Тимченко С.М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні. Запоріжжя: Юридичний ін.-т МВС України, 2002. 193 с.
16. Тодика Ю.М. Конституційні засади формування громадянського суспільства в Україні. *Вісник академії правових наук України*. 2003. № 1. С. 34-44.
17. Тодика Ю.М. Роль Конституції України в становленні громадянського суспільства. *Вісник академії правових наук України*. 1999. № 2. С. 3-12.

Berchenko H.V., Tkachenko Ye. V.

**CONSTITUTIONALIZATION OF THE
FOUNDATIONS OF CIVIL SOCIETY AND
ITS INSTITUTIONS IN UKRAINE**

The article clarifies the mechanisms of constitutionalization of the foundations of civil society and its institutions in Ukraine, the reasons for the absence of a special section dedicated to civil society in the Constitution. It was concluded that despite the fact that the concept of “civil society” is not mentioned in the Constitution of Ukraine, this does not mean that the Basic Law does not regulate relations between civil society and the state. The constitutional foundations of civil society can be divided into general and special. The general principles of civil society should include constitutional norms devoted to the principles of the constitutional order. The special constitutional foundations of civil society include constitutional norms devoted to the activities of

civil society institutions and the limits of state intervention in their affairs. When updating the constitutional text, it is impractical to propose including a separate section or a special mention of civil society. The problem of the underdevelopment of civil society in Ukraine is to the least extent related to the absence of a corresponding section in the Constitution of Ukraine. At the same time, it is worth recognizing that today there are systemic flaws in the Constitution of Ukraine, which are one of the reasons for the current imperfect state of civil society in Ukraine. To eliminate them, the concept of “militant democracy” should be implemented more consistently when updating the Basic Law.

Key words: non-governmental organizations, civil society institute, civil society, constitutional principles, constitution, constitutional values, democracy, right to association, militant democracy.